

Бєлавін С.П.

Київський інститут менеджменту і бізнесу

ФОРМУВАННЯ АСЕРТИВНОСТІ ЯК ЗАСІБ УРІВНОВАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню результатів експериментального впливу на представників різних етнічних та мовних спільнот сучасної України, наведено програму та загальний хід експерименту, зроблено певні висновки.

Визначені складові частини факторної структури соціальної перцепції, що можуть оптимізуватися у процесі спеціально організованого впливу (тренінг асертивності), який зумовлює зниження наслідків негативних стереотипів у процесі сприймання «іншого» та представників «чужих» груп. Встановлено, що оптимізація факторної структури соціальної перцепції зумовлює морально-рефлексивні процеси, асертивність у міжетнічних стосунках, розвиток розуміння існуючої різниці між людьми і спільнотами за ознаками мови і етнічної належності, зумовлює толерантне ставлення та повагу до інакшості, здатність долати стереотипи, упередження, дискримінацію в міжетнічних стосунках, за ознакою мови, національності.

Спостережено загальну тенденцію пом'якшення стереотипних установок за етнічними ознаками. Установлено, що вираженість факторів соціальної перцепції актуалізується та оптимізується в процесі соціальної взаємодії різних етнолінгвістичних груп або їхніх представників у різних соціальних умовах та ситуаціях за умови організованої взаємодії та асертивної поведінки.

З'ясовано, що для російськомовних випробуваних мовна ідентичність є більш значущою; зафіксовано зниження суб'єктивної оцінки лінгвістичних категорій у групах росіян та російськомовних українців. В етнічній змінній у групі російськомовних росіян підвищилася суб'єктивна оцінка етнічних категорій.

Показано, що безпосереднє міжетнічне спілкування не обов'язково сприяє оптимізації соціальних стереотипів і руйнації упереджень. Усвідомлення схожості властивостей і цінностей «своїх» і «чужих» призводить до позитивних змін у сприйманні.

Виявлено, що найбільш чутливими до впливу складовими частинами соціальної перцепції в умовах етнолінгвістичного вибору є ситуації відкритого соціального оточення, умовного локалізованого простору, ідеального представлення суб'єктивно значущого «іншого».

Ключові слова: асертивність, поліетнічний простір, соціальна перцепція.

Постановка проблеми. Зростання наукового інтересу соціальної психології до питань міжетнічних стосунків знаходить відображення в розробленні ряду проблем: соціальна психологія спільноти, її місце в системі міжетнічних відносин [2], міжособистісне і міжгрупове сприймання, зокрема у сфері взаємозв'язку національної ідентичності та мови [4; 5], феноменологія етнічних стереотипів у просторі міжетнічних відносин [11; 12], соціально-психологічні процеси і механізми соціальної перцепції.

Соціальна перцепція в них виступає як регулятор спілкування і структури сприйняття «інших» людей і груп: сприйняття контексту ситуації,

відображення, інтерпретація, оцінка в ній себе і «іншого».

У цьому сенсі певне місце у структурі сприймання «іншого» займає принцип відображеної суб'єктивності [10] як ідеальної представленості однієї людини в іншій, як джерело перетворення значущої для іншого ситуації. Мова йде про «особистісне буття людини у світі, в житті інших, в продовженні людини в іншій людині».

Здатність людини не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, можливість адекватно реагувати на гострі ситуації, самостійно регулювати власну поведінку й відповідати за неї, здатність відстоювати свою думку, не порушуючи прав іншої

людини, забезпечується впевненою адекватною, гнучкою та дивергентною поведінкою, яку прийнято називати асертивністю.

Асертивність, у нашому випадку, слід розуміти як складний психологічний феномен, «який є редуційним чинником щодо вияву агресивності, порушення психологічного особистісного простору та соціально-психологічного напруження в суспільстві в цілому» [8].

Узагальнюючи здобутки різних авторів, можна дійти висновку, що асертивність є оптимальним варіантом між агресивним і пасивним стилями поведінки. Вона спрямована на досягнення взаємного балансу суб'єктів взаємодії, на реалізацію власних інтересів за умов реалізації інтересів усіх [6; 7; 13; 14].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд процесу формування асертивності як засобу врівноваження комунікативної взаємодії в поліетнічному просторі України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Формування асертивності як засобу врівноваження міжкультурної комунікації

У попередніх публікаціях [1] було визначено 7-ми факторну структуру соціальної перцепції представників етнолінгвістичних спільнот: «комунікативне залучення», «експектація схвалення», «інтимізація особистого простору», «заперечення критики», «нехтування інших», «знецінення стосунків», «атрибутивна емпатія».

Завданням дослідження було підтвердження того, що визначені фактори соціальної перцепції актуалізуються в умовах взаємодії між етнолінгвістичними групами та їх представниками в умовно заданих експериментатором соціальних ситуаціях (екстремальних, суб'єктивно значущих, фруструючих), що сприяли посиленню позитивних або негативних складових соціальної перцепції.

За формат проведення експерименту використано техніку внутрішньогрупового обговорення в мікрогрупах та наступній міжгруповій дискусії.

Задля фіксації змін залежної змінної було застосовано анкетування оцінки етнічних та мовних категорій на початку експерименту та після закінчення процедури. Результати оцінок привабливості, запропонованих в анкеті категорій усім учасниками експерименту, після процедури умовно було розподілено за ознакою мови, а потім піддані статистичній обробці та подальшому аналізу й інтерпретації.

На цьому етапі дослідження взяли участь 150 студентів трьох університетів: Київського

національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Учасниками експериментального етапу стали студенти, які є представниками трьох різних етнолінгвістичних спільнот: російськомовні росіяни, російськомовні українці, україномовні українці. За допомогою цілеспрямованого впливу передбачалося виявити зміни в структурі соціальної перцепції учасників експерименту.

Сформовано вісім експериментальних груп із відносно рівним складом за ознаками віку, статі, національності та мови, що переважає в особистому спілкуванні. У семи групах здійснювався експериментальний вплив для перевірки параметрів соціальної перцепції в межах семи визначених механізмів (по одному в кожній групі), а восьма група – контрольна. Для вимірювання суб'єктивної оцінки етнолінгвістичних категорій випробуванням було запропоновано оцінити ступінь суб'єктивної привабливості таких категорій людей: чотирьох етнічних (араби, українці, росіяни, татари), чотирьох мовних (російськомовні, японськомовні, україномовні, татаромовні) та восьми інших (маскувальних).

Після попереднього анкетування випробуванням був запропонований стимульний матеріал у вигляді тексту на гострі соціальні теми – міжетнічного або мовного протистояння, – запозичених із Інтернет-форумів, газетних статей та повідомлень інших ЗМІ для внутрішньогрупового обговорення в мікрогрупах та міжгруповій дискусії. Після внутрішньогрупового обговорення в мікрогрупах та міжгруповій дискусії випробуванням запропоновано заключне анкетування. За результатами проведеного експерименту можна констатувати статистично значущі відмінності в деяких випробуваних параметрах.

Актуалізація фактору «експектація схвалення» спричинила серед російськомовних випробуваних погіршення оцінки етнічних категорій; виявлено значні відмінності між показниками до та після експерименту на рівні $p \leq 0,05$.

Зауважимо, що значною мірою це виникло за рахунок зниження оцінки категорії «араби» та дещо категорії «українці». У результаті активізації фактору «експектація схвалення» виявилось, що уявленнях російськомовних випробуваних етнокатегорії «араби» та «українці» є певною мірою «чужими», тобто такими, що становлять загрозу їх ідентичності, зокрема ідентичності

мовній. Етнічна категорія «араби» виявляються для них як «дальні чужі», а категорія «українці» – «близкі чужі». «Ближкий чужий» є більш персоналізованим у суб'єктивному сприйманні, від нього загроза ідентичності відчувається гостріше. Визначилася різниця між суб'єктивною привабливістю мовних і етнічних категорій. Якщо російськомовні випробувані не очікують схвалення з боку представників «інших» етнічних груп, а можливо й уникають його, то україномовні не очікують схвалення від «інших» мовних груп. Разом із тим російськомовні дещо підвищили оцінки мовних категорій після експериментальної процедури.

Актуалізація фактору «інтимізація особистого простору» спричинила зниження оцінки мовних категорій серед україномовних випробуваних; виявлено значущі відмінності між показниками до та після експерименту на рівні $p \leq 0,1$, у першу чергу, за рахунок зниження оцінки категорій «російськомовні» та «китайськомовні». Категорії «російськомовні» та «китайськомовні» є в уявленні україномовних випробуваних «чужими», сприймаються як такі, що становлять загрозу їх мовній ідентичності. Актуалізація даного фактору зумовлює стратегію уникання в комунікаціях україномовних із російськомовними та китайськомовними. Так само, як у попередньому випадку китайськомовні сприймаються як «дальні чужі», а російськомовні – «близкі чужі». Для україномовних загрозу етномовній ідентичності становлять саме російськомовні як «близкі чужі». Російськомовні дещо покращили ставлення як до етнічних, так і до мовних категорій, натомість україномовні змінили його в бік погіршення. Україномовні або дистанціюються від іншомовних спільнот, або знижують оцінку мовної ознаки тих, хто дистанціюється від них.

Актуалізація фактору «нехтування інших» спричинила зниження оцінки мовних категорій серед україномовних українців; виявлено значущі відмінності між показниками до та після експерименту на рівні $p \leq 0,1$, у першу чергу, за рахунок зниження оцінки татаромовних та незначною мірою – китайськомовних. Це свідчить про певну «чужість» означених категорій за мовною ознакою та їх відторгнення й зневажання. Ці категорії не сприймаються як суттєва загроза ідентичності україномовних випробуваних. Загалом, випробувані знизили оцінки як етнічних, так і мовних категорій. Слушно зазначити, що на противагу групі російськомовних випробуваних, які знизили оцінки етнічної категорії «українці» (тобто став-

ляться до них як до «близких чужих»), ставлення україномовних випробуваних до категорії «росіяни» (середнє значення 3,8) не змінилося.

Актуалізація фактору «експектація схвалення» спричинила зниження суб'єктивної оцінки етнічних категорій серед російськомовних випробуваних, а дія механізму «інтимізація особистого простору» спричинила зниження суб'єктивної оцінки представників мовних категорій серед україномовних випробуваних.

У російськомовних випробуваних, як росіян, так і українців, значно знижена оцінка саме категорій за етнічною ознакою, тоді як україномовні продемонстрували зміни в оцінному ставленні (погіршення) до мовних категорій, що свідчить про більшу чутливість україномовних випробуваних до питань мови, ніж до питання етнічності. Це пов'язано з тим, що україномовні ідентифікують себе за мовною ознакою та відчувають загрозу для неї. А у представників російськомовної спільноти, швидше за все, переважає ідентичність за етнічною ознакою, про що свідчить більша чутливість до оцінного ставлення до етнічності. Водночас російськомовні дещо покращують ставлення до мовних категорій та суттєво погіршують ставлення до етнічних.

У контрольній групі значущих відмінностей за жодним параметром виявлено не було.

Експериментальне дослідження факторної структури соціальної перцепції та можливості її оптимізації зумовлено необхідністю визначення змін у структурі соціальної взаємодії представників етнолінгвістичних спільнот у результаті спеціально організованого впливу на оцінне ставлення до етнічних і мовних категорій внаслідок маніпулятивного втручання у процесі тренінгу асертивності. Можна припустити, що оптимізація факторної структури комунікативної взаємодії зумовлює морально-рефлексивні процеси, асертивність у міжетнічних стосунках, розвиток розуміння існування різниці між людьми, толерантного ставлення та поваги до інакшості, здатності долати стереотипи, упередження, дискримінації в міжетнічних стосунках, за ознакою мови, національності.

Це визначення дозволяє побудувати програму тренінгу асертивності як засобу оптимізації факторної структури комунікативної взаємодії. Форматом проведення формувального експерименту обрано соціально-психологічний тренінг асертивності, розроблено сценарій тренінгових занять [3; 9]. Соціально-психологічний тренінг є найбільш ефективною практикою психологічного

впливу, базується на методах групової роботи, суттєво полегшує та прискорює процес набуття здатності до знаходження адекватних способів пізнання себе, розуміння інших та вмінь ефективною соціальною поведінки. Соціально-психологічний тренінг оптимізує комунікативні можливості людини, ефективніше сприяє виникненню змін у настановах особистості, необхідних для продуктивної взаємодії в полінаціональному просторі, для більш зрілої рефлексії. Отримані результати формуючого експерименту мали б бути наближені до моделі статистичного висновку про наявність причинного взаємозв'язку між впливом і відповідним ефектом, тобто між незалежною та залежною змінними експериментального вивчення.

А відтак і завданням цього тренінгу було: *експериментально підтвердити*, що факторна структура комунікативного профілю оптимізується в процесі спеціально організованого соціально-психологічного впливу, зумовлюючи морально-рефлексивні процеси та асертивність у міжетнічних стосунках; *сприяти* становленню моральної рефлексії, спрямованої на повагу людини, толерантного ставлення та розуміння існування різниці між людьми, прийняття і поваги до інакшості; *розвивати*: готовність до самостійного вибору засобів встановлення недискримінаційних стосунків з іншими, засобів реалізації прав людини на етнічному, лінгвістичному і загальному рівнях; здатність долати стереотипи, упередження, які принижують людську гідність, дискримінації в міжетнічних стосунках, у мові тощо;

Такий ефект формувального впливу є особливо необхідним у поліетнічних і мультикультурних суспільствах, яким є український соціум.

Саме тренінг асертивності є найбільш виправданим у вирішенні поставлених завдань. Він найкращим чином зумовлює розвиток асертивності в міжетнічних стосунках толерантного ставлення та поваги до інакшості, здатність долати стереотипи, упередження за ознакою мови, національності тощо.

Цікавим є той аспект асертивності, який пов'язаний із здатністю оптимізувати суперечності, що виникають в етнічних та етнолінгвістичних спільнотах, і запобігати появі їхніх крайніх форм, таких як: стереотипізація, упередження, стигматизація, дискримінація, ксенофобія. Цей феномен був покладений нами в основу формувального експерименту, що має допомогти випробуванню сформуванню вміння конструктивно знаходити вихід із проблемних ситуацій у спілкуванні, оптимально реагувати на критику, вміння рішуче

говорити собі та іншим «ні», відстоювати власну позицію, досягати життєвих цілей, відповідати за власний вибір.

У ході формувального експерименту досліджувались особливості соціальної перцепції та поведінки в різних умовах міжособової та групової взаємодії залежно від ступеня психологічної близькості (в умовному локальному просторі, в ситуації особисто значущого іншого, у відкритому соціальному оточенні), досвіду спілкування (наявності стереотипів, упереджень тощо), в умовах хибної інформації (відповідно до запланованих процедур).

Об'єктом формувального експерименту стала соціально-психологічна ситуація взаємодії представників етнолінгвістичних груп, а його предметом – оптимізація проявів факторів комунікативної взаємодії представників етнолінгвістичних груп.

Експеримент у форматі тренінгу асертивності був реалізований як організована дослідником взаємодія між групою випробуваних і експериментальною ситуацією з метою встановлення закономірностей цієї взаємодії та змінних, від яких вона залежить.

Слід наголосити на тому, що учасники соціально-психологічного тренінгу належать до таких етнолінгвістичних спільнот: російськомовні росіяни, російськомовні українці, україномовні українці.

У тренінгу брали участь 87 студентів вищих навчальних закладів: Бердянського державного педагогічного університету імені П.Д. Осипенко і Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Віковий діапазон випробуваних становить від 18 до 20 років. Було сформовано п'ять експериментальних груп, із відносно рівним складом за ознаками віку, статі, національності та мови, що переважає в особистому спілкуванні, і одна контрольна група.

Для вимірювання суб'єктивної оцінки етнічних і лінгвістичних категорій випробуваним було запропоновано оцінити ступінь суб'єктивної привабливості таких категорій людей: етнічних (араби, українці, росіяни, татари), мовних (російськомовні, китайськомовні, україномовні, татаромовні) та інших (маскувальних). Анкета включала три переліки категорій для ранжування.

Переважаючим матеріалом для експериментальної ситуації були умовно зазначені як звичні, так і умовно задані психологічно небезпечні, гострі життєві події, під час потрапляння до яких випробувані можуть репрезентувати найбільш виражені

«відхилення» в діях, формах поведінки від загальноприйнятих у спільноті норм.

По-перше, потрібно було з'ясувати, як вони проявляються в умовному локальному просторі, в умовно ізольованій групі, коли активна взаємодія індивіда зі своїм найближчим оточенням обмежена лише міжособовими стосунками всередині цієї групи та вузькогруповими інтересами.

У такій групі альтернативою дисципліні може виступати жорстка ієрархія статусів та структурний поділ на чітко виділені підгрупи. Їм нерідко притаманний низький показник взаємності виборів та високий показник «знехтуваних», але може виявитися і високий рівень внутрішньогрупової згуртованості стосовно життєво значущих для групи явищ у запропонованих обставинах.

Під час проведення замірів і до, і після проведення тренінгу пропонувалася умовна ситуація потрапляння на незалюднений острів. Потрібно було проранжувати категорії в переліку етнічних, лінгвістичних, соціально-уразливих та нейтральних оцінюваних за ознакою віддання переваги у випадку потрапляння в таку ситуацію.

По-друге, важливо встановити, як «значущий інший» впливає на вибір, як проявляється факторна структура комунікативної взаємодії в ситуації враховування інтересів «значущого іншого». Цей термін застосований для означення близької людини, яка є важливою в особистому житті, наприклад, член сім'ї або друг. «Значущий інший» впливає певним чином на людину, що виражається в якісній зміні її смислових утворень і поведінкової активності.

У тренінговій ситуації в ролі «значущого іншого» виступають або брат, або сестра. Учасникам «до» та «після» проведення тренінгу потрібно було проранжувати перелік етнічних, лінгвістичних, соціально-уразливих та нейтральних оцінюваних категорій за ознакою надання переваги у випадку, якщо брат або сестра буде дружити або зустрічатися з кимось із представників означених категорій.

По-третє, як саме вони проявляються у відкритому соціальному оточенні, коли міжетнічна взаємодія не передбачає обмеженості контактів однією лише власною групою, лише однією мовою спілкування тощо. Мається на увазі взаємодія соціуму, до якого залучені представники різних етносів та етнолінгвістичних груп, а спілкування реалізується також в інших різноманітних взаєминах за межами саме цієї групи в міру її соціального розвитку. Такі групи переважно орієнтовані на первинність емоційних факторів, на протиположності

спільної діяльності. Вони характеризуються невисоким показником взаємної референтності, тобто невисокими показниками взаємних виборів і відчужень або знехтувань. У третій умовній ситуації таку роль виконувала студентська група, в якій методом ранжування слід було обрати тих, кому випробувані найбільше надають перевагу у спільному навчанні в групі.

Контроль за незалежною і залежною змінними здійснювався за допомогою попереднього і контрольного вимірювань ставлення до етнічних та етнолінгвістичних оцінюваних категорій. У контрольній групі формувального впливу не було, а різниця в часі між попереднім і підсумковим вимірюваннями відповідала різниці в експериментальних групах.

Тренінг передбачав одне заняття в кожній групі, які тривали протягом трьох годин, і, крім уже визначених завдань, вирішували пошукові завдання актуалізації певних конструктивних соціально-психологічних механізмів та контролю змін.

Стратегічну лінію тренінгу можна визначити як отримання нової інформації про себе, інших, відносини з ними; переосмислення уявлень стосовно образу «Я», «Ми» і «Вони»; вибудовування нового типу відносин із собою, з іншими; закріплення позитивного досвіду комунікації і долання неконструктивних способів взаємодії.

Для виконання контролю за незалежною і залежною змінними була розроблена анкета, яка складалася з трьох переліків таких оцінюваних категорій: представники етнічних, етнолінгвістичних, соціально-уразливих та нейтральних страт населення. Вимірювання результатів відбувалося «до» і «після» тренінгу асертивності, по три серії вимірювань, з урахуванням умовно завданого ситуації вибору, з наступними інструкціями:

1. Перша умовна ситуація (тут і надалі). Якщо б ви потрапили на безлюдний острів, кого б ви більш охоче зустріли у такій ситуації? У кожному переліку з десяти категорій надайте перше місце тому, кому надаєте перевагу, потім – друге місце найбільш бажаному з тих, хто залишився, і так далі до десяти.

2. Друга умовна ситуація (тут і надалі). За таким саме принципом зробіть ранжування тих, кому б ви надали перевагу у випадку, якщо брат або сестра буде дружити або зустрічатися з кимось із представників означених категорій.

3. Третя умовна ситуація (тут і надалі). За тим самим методом здійсніть ранжування тих, із ким

із них ви б охоче навчалися в одній групі в університеті.

Перший перелік включав такі категорії: араби, росіяни, болгары, студенти, українці, спортсмени, татари, католики, земляки, очкарики.

Другий перелік складався з таких оцінюваних категорій, як: російськомовні; болгаромовні; татаромовні; україномовні; польськомовні; япономовні; люди з гіпсом на нозі; люди зі слуховим апаратом; люди зі шрамом на обличчі; гарні люди.

Третій перелік включав такі категорії: безтурботні, сумні, веселуни, спокійні, байдужі, віруючі, активні, руді, ті, що співають, роздумливі.

Основними методами під час тренінгової роботи були групова дискусія і моделювання ситуації взаємодії в різних модифікаціях і в різних конфігураціях.

Групова дискусія визначається як спосіб організації спілкування учасників групи. Він дозволяє обговорити проблему з протилежних поглядів, побачити різні позиції учасників щодо неї. У груповій дискусії здійснюється аналіз психічних станів у множині можливих ситуацій, які можуть викликати невпевненість у своїх діях, судженнях. Учасники групи аналізують особистісні переживання, ресурси і можливості долання суперечностей та упереджень у міжетнічній взаємодії. У процесі трансформації елементів ціннісно-сислової сфери особистості відбувається усвідомлення власних асертивних позицій.

Метод моделювання ситуації дозволяє актуалізувати у ціннісно-сислової сфері особи зміни в процесі набуття нового досвіду. Він допомагає особистості набутти здатності орієнтуватися в різних ситуаціях, актуалізує її готовність до переживання суперечностей та ефектів у міжетнічному спілкуванні, конструктивно, зі збереженням цілісності свого психічного світу, самоповаги; долати складні життєві ситуації, відстоювати свої права, демонструючи позитивність та повагу до інших.

За цих умов кожній людині важливо зрозуміти, осмислити значення іншої культури, незвичних явищ, включити нові знання у свій культурний арсенал, у структуру своєї поведінки і способу життя, знайти ресурси для подолання проблем, фрустрації, особистої участі в справах держави та суспільства. Важливо усвідомити необхідність розвивати здатність до толерантності, неупередженого ставлення до інших тощо.

Характеристика змін як результату оптимізації факторної структури комунікативної взаємодії представників етнолінгвістичних груп

Отримані результати до та після експерименту спочатку були піддані процедурі факторного аналізу методом головних компонент у різних умовно заданих ситуаціях етнолінгвістичного вибору (3 серії вимірювань відповідно до умовних ситуацій, що було описано в попередніх параграфах), завдяки чому здійснено згрупування ознак (представники етнічних, етнолінгвістичних, соціально-уразливих та нейтральних страт соціуму) на підставі найбільш істотних кореляційних зв'язків між ними.

За результатами факторного аналізу даних, ***отриманих до*** соціально-психологічного тренінгу, в першій умовній ситуації («безлюдний острів») виділилися 5 факторів. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу складає 51,2%, кумулятивний % перших трьох факторів склав 33,5%.

Перший фактор об'єднав такі категорії: на одному полюсі опинилися болгары, татари, байдужі, безтурботні, араби; на іншому – українці, католики, активні, земляки, співочі. Категорії «чужих» мають певні ознаки віддаленості, невиразності («байдужі»), містять етнічні категорії, що не є переважними на території України. Це дає підстави віднести їх до «далеких чужих».

Другий фактор поєднав категорії за ознаками етнолінгвістичного та нейтрального напрямку, а саме: на одному полюсі опинилися категорії, об'єднані ознаками соціально-уразливих страт соціуму з дещо негативним відтінком: люди з гіпсом на нозі, люди зі слуховим апаратом, байдужі, люди зі шрамом на обличчі, студенти. Тобто переважно такі, що, безумовно, потребують співчуття та підтримки, але не можуть бути віднесені до категорії «ми», хоча можуть бути визначені як далекі «свої». На іншому полюсі опинилися переважно лінгвістичні категорії: польськомовні, болгаромовні, спокійні, які також не належать до визначення «ми», а швидше належать до дальніх «чужих», але абстрактних, а тому безпечніших. Хоча обидва полюси об'єднує віднесення до групи «вони», такий результат свідчить про певне протиставлення лінгвістичних категорій, які не потребують емоційних витрат, і таких, хто потребує допомоги та альтруїзму.

До третього фактору увійшли категорії, які визначаються як нейтральні, тому немає сенсу ретельно їх аналізувати, але звертає увагу той факт, що етнічні та лінгвістичні категорії також диференціювалися за опозицією «свій – чужий». На одному полюсі – япономовні, а на іншому полюсі опинилися україномовні і росіяни.

Четвертий фактор об'єднав етнічні і лінгвістичні категорії та означив також біполярну структуру, де на одному полюсі виявилися категорії: татаромовні, болгаромовні, араби, росіяни, безтурботні, а на іншому – очкарики, люди зі шрамом на обличчі, руді, роздумливі. Тут етнічні і лінгвістичні категорії протиставлені тим, хто завжди викликає співчуття.

Цікаво, що на одному полюсі серед умовної категорії «вони» опинилися росіяни, враховуючи, що більшість учасників представляють російськомовну спільноту в Україні, яка не ідентифікує себе з носіями російської мови з іншої держави. Це може пояснюватися тим, що учасники тренінгу народилися вже в незалежній державі, ідентифікують себе з українською спільнотою, а росіян, можливо, вже сприймають як «близьких чужих». Зауважимо, що взаємини з «близькими чужими» завжди більш гострі, тому що загроза ідентичності більш реальна, ніж від далеких чужих, загроза ідентичності від яких має абстрактний характер (наприклад, япономовні).

У п'ятому факторі на одному полюсі – ті, хто розмовляє польською мовою, та на іншому – ті, хто розмовляє російською мовою. Такий розподіл характеризує наявність жорстких стереотипів за етнічними та лінгвістичними ознаками. Інші категорії характеризують нейтральні ознаки соціальних груп.

За результатами факторного аналізу даних, **отриманих після** соціально-психологічного тренінгу в першій умовній ситуації, також виділилися 5 факторів. Дисперсія – 50,8%, кумулятивний % – 34,0%.

У першому факторі на одному полюсі поряд із нейтральними об'єдналися категорії за етнічними й етнолінгвістичними ознаками, категорії осіб з особливими потребами: україномовні, араби, люди з гіпсом на нозі, люди зі шрамом на обличчі, люди зі слуховим апаратом; на іншому полюсі поряд із нейтральними категоріями опинилися польськомовні, болгаромовні, мусульмани.

Зміщення категорій за етнічними та етнолінгвістичними ознаками в бік соціально-уразливих (до тренінгу вони були протиставлені) свідчить про появу дещо співчутливого ставлення до них, ідеї про те, що у випробуваних після тренінгу виникла впевненість, що поряд із соціально вразливими етнічні та етнолінгвістичні категорії заслуговують на більш толерантне ставлення.

У другому факторі об'єдналися на одному полюсі етнічні, лінгвістичні та нейтральні категорії: польськомовні, сумні, роздумливі, спортс-

мени; на іншому полюсі поряд із нейтральними категоріями (роздумливі, веселуни, байдужі) – представники соціально-уразливих категорій, а саме: люди зі слуховим апаратом, із гіпсом на нозі, а також етнічні, наприклад, українці. Соціально-уразливим стратам, до яких після тренінгу приєдналися українці, протиставлені польськомовні, що знаходяться на одному полюсі з нейтральними категоріями. Тобто після тренінгу українці виявилися більш прийнятними до співчуття та поблажливого ставлення до себе.

Третій фактор представлений так: на одному полюсі – татаромовні, татари, російськомовні, які презентують категорії «вони», тобто «не свої»; на другому – українці, україномовні, співочі, активні, тобто «ми», або «свої».

Четвертий та п'ятий фактори не виявили показових даних для аналізу.

Підсумовуючи результати факторного аналізу для першої умовної ситуації, можемо визначити тенденції послаблення негативізму, більш поблажливого ставлення до етнічних та лінгвістичних категорій. Спостерігається загальна тенденція до пом'якшення стереотипних настанов за етнічними та етнолінгвістичними ознаками. Це підтверджується поєднанням на одному полюсі фактору ознак, які протиставлялись у вимірюванні до процедури тренінгу, а саме категорій, якими визначають представників соціально-уразливих страт соціуму та етнічними і етнолінгвістичними категоріями.

Наступним кроком було створення двох нових змінних: перша включила в себе всі етнічні категорії, а друга – всі мовні. Для порівняння середніх показників «до» та «після» експерименту в першій серії вимірювань, у попередньо створених етнічній та лінгвістичній змінних, серед представників етнолінгвістичних спільнот побудовано лінійну кластеризовану модель за процедурою MANOVA. Критерієм значущості було обрано критерій Бонфероні як найбільш чутливий до кількості вимірювань.

У першій ситуації, в етнічній змінній, виявлено значущі відмінності між середніми показниками «до» та «після» експерименту. Виявлено підвищення суб'єктивної оцінки етнічних категорій серед випробуваних росіян. Тобто асертивність у міжособових та міжгрупових стосунках дозволяє оптимізувати параметри соціальної перцепції. У лінгвістичній змінній виявлено значущі відмінності між середніми показниками «до» та «після» експерименту. Виявлено зниження суб'єктивної оцінки лінгвістичних категорій у групах росіян та

російськомовних українців на рівні $p \leq 0,1$. Вочевидь, для російськомовних випробуваних мовна ідентичність є значущою або навіть болючою ознакою. За результатами обчислень виявлено тенденційне поліпшення ставлення до етнічних спільнот і деяке погіршення ставлення до мовних.

У другій умовній ситуації («значущий інший») за результатами факторного аналізу даних, отриманих «до» процедури соціально-психологічного тренінгу в процесі опитування загальної кількості випробуваних учасників тренінгу, виділилися 5 факторів. Дисперсія – 53,969%, кумулятивний % – 34,508%.

Перший фактор представлений таким чином: на одному полюсі опинились болгаромовні, япономовні, татаромовні, араби, росіяни, байдужі; на іншому полюсі опинились очкарики, співочі, гарні люди, люди з гіпсом на нозі. Етнічні та лінгвістичні категорії, що опинились на одному полюсі, свідчать про актуалізованість етнолінгвістичної ідентичності.

Третій фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі опинились япономовні, земляки, католики, україномовні; на іншому полюсі – араби, болгаромовні, безтурботні, болгар, росіяни. Таке протиставлення показує зіставлення на одному полюсі далеких та досить абстрактних «чужих» та більш-менш «своїх», що узгоджується з положеннями про потребу в психологічній безпеці, викладеними в першому розділі. На іншому ж полюсі протиставлені цьому категорії близьких «чужих», які становлять більшу загрозу ідентичності випробуваних.

У четвертому факторі на одному полюсі опинились болгар, татари, сумні, російськомовні; на іншому полюсі – гарні люди, католики, спокійні, люди зі шрамом на обличчі, віруючі. На один полюс у даному факторі потрапили значущі для випробуваних категорії, що, ймовірно, входять до категорії «близькі чужі».

Другий та п'ятий фактори не виявили показових даних для аналізу.

За результатами факторного аналізу даних, отриманих *після* соціально-психологічного тренінгу, у другій умовній ситуації виділилися 5 факторів. Дисперсія – 53,492%, кумулятивний % – 35,775%.

Перший фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – болгаромовні, віруючі, польськомовні, япономовні, татаромовні, веселуни, земляки; на іншому полюсі – люди з гіпсом на нозі, люди зі слуховим апаратом, безтурботні, байдужі, люди зі шрамом на обличчі,

студенти. Протиставлення в межах одного фактору соціально уразливих страт та категорій, які можна загалом назвати «інші», або навіть більш чи менш далекими «чужими», свідчить про певну міру соціального відчуження випробуваних.

Другий фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – активні, роздумливі, співочі, очкарики, люди зі шрамом на обличчі, україномовні; на іншому полюсі – япономовні, безтурботні, байдужі, болгар, араби, веселуни, сумні. У межах даного фактору протиставлення етнічних та лінгвістичних категорій разом із нейтральними категоріями виявляє певні загрози україномовності з боку «далеких чужих».

Третій фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – япономовні, татаромовні, католики, руді, земляки; на іншому полюсі – араби, росіяни, спортсмени, російськомовні. Протиставлення категорій «далеких чужих» та «близьких чужих» підтверджує, що з «далекими чужими» за певних умов можна порозумітися, і вони не становлять відчутної загрози, а «близькі чужі» – чіткіші, відчутніші, а тому викликають гострішу реакцію.

Четвертий та п'ятий фактори не виявили показових даних для аналізу.

За результатами факторного аналізу *до* соціально-психологічного тренінгу у третій умовній ситуації виділилися 5 факторів. Дисперсія – 56,806%, кумулятивний % – 37,952%.

Перший фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – польськомовні, болгаромовні, араби, татаромовні, япономовні, болгар, сумні; на іншому полюсі – люди зі слуховим апаратом, люди з гіпсом на нозі, люди зі шрамом на обличчі, очкарики, українці, руді.

Другий фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – активні, українці, гарні люди, роздумливі, руді, співочі; на іншому полюсі – болгаромовні, араби, татаромовні, байдужі, сумні, безтурботні. У межах даного фактору ми бачимо протиставлення українців, що опинились на одному полюсі з позитивно конотуючими категоріями, іншим етнічним та лінгвістичним категоріям, із переважно негативною конотацією.

Четвертий фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – роздумливі, спокійні, спортсмени, російськомовні, росіяни; на іншому полюсі – люди зі слуховим апаратом, очкарики, гарні люди, татари. Щодо даного фактору, то на один полюс разом із категоріями російськомовних та росіян потрапили інші ознаки, що мають позитивну конотацію. На іншому ж полюсі разом

із татарами опинилися категорії соціально уразливих, що можна розуміти як досить поблажливе ставлення.

Третій та п'ятий фактори не виявили показових даних для аналізу.

За результатами факторного аналізу *після* соціально-психологічного тренінгу у третій умовній ситуації виділилися 5 факторів. Дисперсія – 55,669%, кумулятивний % – 37,440%.

Перший фактор представлений такими категоріями: на одному полюсі – співочі, україномовні, очкарики, активні, роздумливі, земляки, українці, люди зі шрамом на обличчі; на іншому полюсі – болгаромовні, болгари, сумні, безтурботні, араби. У контексті даного фактору ми бачимо на одному полюсі соціально уразливих разом із україномовними, що розуміється як поблажливе ставлення до цих категорій; на іншому полюсі їм протиставлені інші етнічні та лінгвістичні категорії, які розуміються як «не свої».

Другий, третій, четвертий та п'ятий фактори не виявили показових даних для аналізу.

Після проведення факторного аналізу в третій серії ми знову порівняли середні значення рангів етнічних та етнолінгвістичних категорій за процедурою MANOVA. В етнічній змінній значущі відмінності було виявлено в групі російськомовних росіян на рівні $p \leq 0,1$, тобто спостерігається підвищення суб'єктивної оцінки етнічних категорій. У лінгвістичній змінній значущі відмінності виявлено в групі російськомовних українців на рівні $p \leq 0,1$, тобто спостерігається підвищення оцінки зазначених категорій. Також ми бачимо деяке погіршення оцінки лінгвістичних категорій у групі україномовних українців.

Виявлено загальну тенденцію до пом'якшення стереотипних настанов за етнічними та етнолінгвістичними ознаками. Це підтверджується поєднанням на одному полюсі фактору ознак, які раніше протиставлялись у вимірюванні до процедури тренінгу, а саме категорій, якими визначають представників соціально-уразливих страт соціуму, та етнічних і етнолінгвістичних категорій.

Загальне ставлення до оцінюваних етнічних категорій у більшості випадків поліпшилося за рахунок того, що етнічна належність є досить абстрактною категорією. До структури одного етносу можуть входити багато національних груп, але їх представники частіше мають саме вузьку, національну ідентичність, тому ставлення до етнічної належності не є таким гострим.

На противагу ставлення до мовних категорій можна поділити на три складових: *ставлення*

до «близьких своїх» – російськомовних та україномовних – загалом поліпшилось; *ставлення до «близьких чужих»* – болгаромовних та татаромовних оцінюваних категорій – загалом погіршилось, *ставлення до «далеких чужих»*, досить абстрактних для випробуваних, польськомовних та япономовних, загалом поліпшилось.

Мова є найбільш значущою ознакою поділу на «своїх» та «чужих», однак із одними мовними групами випробувані або зустрічаються щодня, або принаймні знають про їх наявність поруч із ними, а з іншими – або не зустрічаються зовсім, або настільки нечасто, що ці групи набувають досить абстрактного, розмитого статусу «далеких чужих», як польськомовні та япономовні. Тож ставлення до «близьких чужих» завжди буде гостріше, ніж до «далеких», бо «близький чужий» завжди більш небезпечний.

Зниження наслідків негативних стереотипів у процесі сприймання «іншого» та представників «чужих» груп потребує від учасників взаємодії усвідомлення власної упередженості й прагнення змінити свої переконання, виходячи із цінностей толерантності, справедливості рівності й сумління.

Висновки. Проведення формульовального експерименту з метою оптимізації міжкультурної комунікації представників етнолінгвістичних спільнот у різних умовно заданих ситуаціях методом соціально-психологічного тренінгу асертивності дозволило зробити окремі висновки.

Визначені складові частини факторної структури соціальної перцепції можуть оптимізуватися у процесі спеціально організованого впливу (тренінг асертивності), який зумовлює зниження наслідків негативних стереотипів у процесі сприймання «іншого» та представників «чужих» груп і потребує від учасників взаємодії усвідомлення власної упередженості й прагнення змінити свої переконання.

Експериментальним шляхом встановлено, що оптимізація комунікативної взаємодії зумовлює морально-рефлексивні процеси, розвиток розуміння існуючої різниці між людьми, зумовлює толерантне ставлення та повагу до інакшості, здатність долати стереотипи, упередження в між-етнічних стосунках. Експериментальний вплив на представників етнолінгвістичних спільнот показав, що актуалізація фактору «експектація схвалення» спричинила зниження оцінки етнічних категорій серед російськомовних випробуваних; актуалізація факторів «інтимізація особистого простору» та «нехтування іншими» зумовила

зниження оцінки мовних категорій в україномовних випробуваних.

З'ясовано, що для російськомовних випробуваних мовна ідентичність є більш значущою; зафіксовано зниження суб'єктивної оцінки лінгвістичних категорій у групах росіян та російськомовних українців. В етнічній змінній у групі російськомовних росіян підвищилася суб'єктивна оцінка етнічних категорій.

Результати експерименту показали, що найбільш чутливими до впливу складовими частинами соціальної перцепції в умовах етнолінгвістичного вибору є ситуації відкритого соціального оточення, умовного локалізованого простору, ідеального представлення суб'єктивно значущого «іншого». Показано, що безпосереднє міжетнічне спілкування не обов'язково сприяє оптимізації соціальних стереотипів і руйнації упереджень.

Список літератури:

1. Белавин С.П. Факторная структура социальной перцепции представителей этнолингвистических общностей. *Социосфера*. 2013. № 4, ч. 1. С. 156–161. (РИНЦ, DOAJ, Google Scholar).
2. Васютинський В.О. Російськомовна спільнота в Україні: загрози ідентичності і постави щодо інтеграції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2008. Вип. 1. С. 37–45.
3. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы. Москва : Эксмо, 2008. 416 с.
4. Голота А.С. Соціально-психологічні особливості етнонаціональної ідентичності українсько-російських білінгвів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». Київ, 2012. 18 с.
5. Донцов А.И. Язык как фактор этнической идентичности. *Вопросы психологии*. 1997. № 4. С. 75–86.
6. Каппони В. Как делать все по-своему, или асертивность – в жизнь. Санкт-Петербург : Питер, 1995. 186 с.
7. Леонтьев А.А. Асертивность. Общение и деятельность общения. Санкт-Петербург : Питер, 2008. С. 160–215.
8. Марчук Л.М. Асертивність як комплексна інтегральна характеристика особистості. *Вісник Нац. академії Держ. прикордонної служби України*. 2012. № 5. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadsps/2012_5/12mlmiho.pdf.
9. Милютин К.Л. Тренинг как процесс исследования и моделирования. *Актуальні проблеми психології*. Том X. Випуск 4. / За ред. академіка С.Д. Максименка. Київ : Главник, 2008. С. 54–60.
10. Психология развивающейся личности / Под. ред. А.В. Петровского ; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад.пед. наук СССР. Москва : Педагогика, 1987. С. 20–21.
11. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології. Київ : Гнозис, 1998. 233 с. С. 58–81.
12. Стефаненко Т.Г. Социально-психологические аспекты изучения этнической идентичности. Москва : Флогистон, 1999. URL : <http://flogiston.ru/articles/social/ethnic>.
13. Хохлова Е.В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология». Нижний Новгород, 2008. 26 с.
14. Шамиева В.А. Асертивность в структуре личности субъекта адаптации. *Социально-гуманитарные науки на Дальнем Востоке : сб. статей*. Хабаровск : ДВГУПС, 2009. № 4. С. 79–83.

Bielavin S.P. FORMATION OF ASSERTIVITY AS A MEANS OF THE EQUALIZATION OF COMMUNICATIVE INTERACTION IN THE POLYETHNICAL SPACE OF UKRAINE

The article is devoted to studying the results of experimental influence on representatives of various ethnic and linguistic communities of modern Ukraine, the program and the general course of the experiment are presented, certain conclusions are made.

Determined components of the factor structure of social perception can be optimized in the process of specially organized influence (training assertiveness), which causes a reduction of the consequences of negative stereotypes in the process of perception of "other" and representatives of "other" groups. It is established that the optimization of the factor structure of social perception leads to moral-reflexive processes, assertiveness in interethnic relations, the development of understanding of the existing difference between people and communities in terms of language and ethnicity, leads to a tolerant attitude and respect for the other; interethnic relations, based on language, nationality.

The general tendency of softening of stereotypical installations according to ethnic characteristics is observed. It is established that the severity of the factors of social perception is actualized and optimized in

the process of social interaction between different ethno-linguistic groups or their representatives in different social conditions and situations, provided that they are organized in interaction and assertive behavior.

It is revealed that for Russian-speaking tested language identity is more significant; There was a decrease in the subjective evaluation of linguistic categories in Russian and Russian-speaking Ukrainians. In the ethnic variable in the Russian-speaking Russian group, the subjective assessment of ethnic categories has increased.

It is shown that direct interethnic communication does not necessarily contribute to the optimization of social stereotypes and the destruction of prejudices. Awareness of the similarity of the properties and values of “their” and “strangers” leads to positive changes in perception.

It is revealed that the most sensitive to the influence of the components of social perception in the conditions of ethno-linguistic choice are the situations of open social environment, conditional localized space, an ideal representation of the subjectively significant “other”.

Key words: *assertivity, polyethnical space, social perception.*